

Кулназаров А.К., Акматалиев А.Т., Муратбаева Г.Н., Сапарова Б.К.

ПРАВАЛЫК НОРМАЛАРДЫН БАШАТЫ

Кулназаров А.К., Акматалиев А.Т., Муратбаева Г.Н., Сапарова Б.К.

ИСТОЧНИК НОРМ ПРАВСТВЕННОСТИ

УДК: 1(091) (575.2) (043.3)

Макалада матриархаттык түзүлүштүн социалдык структурасы менен негизделген нравалык нормаларга анализ жүргүзүлдү.

Нравалуулуктун жөнөкөй нормаларынын пайда болушу адамзаттык прогресстин улуу баскычы, алар күндөлүк мамилелерди жөнгө салган ыкма катары баалуу. Эгерде ар бир адам эч кандай нормалар менен эсептешпестен, өзүнүн каалаганын жасаса, анда алардын ортосундагы социалдык байланыш, адеп-ахлак мамилелери бузулат. Коомдун пайда болушу - бул бир эле маймыл сымал ата-бабалардын өздөрү жасаган куралдары аркылуу эмгек ишмердигине өтүшү эмес, социоантропогенездин аныктоочу процессин менен катар эле алгачкы адамдардын жетишкендиктерин камтыган жана аларды кийинки муундарга өткөрүп берген социалдык-маданий механизмдердин калыптанышы, өнүгүшү чечүүчү мааниге ээ. Бул өнүгүшү группалык нике жана экзогамия үстөмдүк кылган доордогу адеп-ахлактык нормаларга (Сорорат, Кувада, Левират, Авункулат) көңүл буруу олуттуу десек болот.

Моралдык аң-сезимдин эволюциясынын социал-маданий детерминантарынын контекстинде ар бирине кыскача токтолсок: "Сорорат" латын тилинен которгондо "эже" дегенди түшүндүрөт. Бул моралдык эреженин маңызы төмөнкүдө: эгерде эркектин аялдары бири-бирине бир тууган же жакыш тууган болсо, анда эркекке дагы башкага үйлөнүүгө уруксат болгон, ошондой эле аялы өлүп калса, эркек аялдын эжесине же сивдисине үйлөнүүгө мүмкүн болгон, эгер эжесинин же сивдисинин башы бош болсо (үй-бүлөсү болбосо), ал милдеттүү түрдө жездесине же күйөө баласына турмушка чыгышы зарыш катары эсептелген. Бул эрежеге түзүлгөн үй-бүлөнү сактап, коргоо, үйдүн эркегин кетирбей кармап калуу максатында аталган моралдык эрежеге өзгөчө көңүл бурулса керек деп ойлойбуз, анткени бул салт кыргыз элинин турмушуна да мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет, мындай үрп-адат, эреженин калдыктары бүгүнкү күнгө чейин түрк элдеринде, анын ичинде биздин калкыбызда да сакталып келе жатат.

Матриархаттык доордогу дагы бир нравалык эреже болуп кувада эсептелет. Бул терминдин этимологиясы жөнүндөгү маалыматтар дагы деле так эмес. Кувада - бул эркектин аялынын төрөт мезгилиндеги толгоосуна, тарткан кыйышчылыктары тиешеси бар экендигин далилдеген же „ чагылдырган иш-аракеттердин системасы. Караибдерде бала төрөлгөндө энеси тез эле тиричиликке аралашып кетет, ал эми эркек онтолоп, төшөктө жатат, андан коңшулары, туугандары кабар алыш, көрүүгө келишет, эркек бир айдан ашык тамакты мүнөздөп жейт. Обипонец (аргентиналык индеец уруусу) аялы төрөгөндө калың кийинип, кымтуулаиып, тешөктө

жаткан жана орозо кармаган. Бул айткандар коомдогу аял менен эркектин ортосундагы нравалык мамиленин түзүлүшү жөнүндө кабар берет.

Бул көрүнүш орус элдерине да таандык болгон деп айтууга негиз бар, анткени XIX кылымдын 80-жылдары Смоленск жана Чернигов губернияларында да нравалык эреженин бул формасы катталган. Мисалы, Рудне айышында аялынын төрөт мезгилинде эркек онтолоп, оонап, өзүнүн кыйналганын көрсөткөн, ал эми Черниговдогу Юриновка кыштагында төрөт убагында күйөөсү белин кур менен байлап, аялынын жанынан жылган эмес.

Кувада эрежеси түрдүү кошумча иш-аракеттер менен коштолгон, анын мааниси аялдын кыйналганын эркекке билдирүү болгон. Мисалы, Харьков, Орлов, Кострома губерниясынын дыйкандары агасына ачуу чөп өсүмдүгү жана уксус кошулган аталаны беришкен, бул иш-аракеттер энени биринчи орунга коюу, атаны эне менен тууган көрсөтүү максатында аткарылган. Мындай мамилелердин калыптанышы ар бир элдин жайгашкан социалдык-географиялык шартына да байланыштуу.

Энелик уруулук түзүлүштүн алгачкы этаптарында нравалык мамилелердин дагы бир формасы болгон левират эрежеси калыптанган. "Левират" термини "левир" деген сөздөн алынган, латынчадан которгондо "күйөөсүнүн агасы" дегенди түшүндүрөт. Бул эреже боюнча жесир аял өлгөн күйөөсүнүн агасына турмушка чыгууга укугу бар, эгерде агасынын үй-бүлөсү жок болсо, агасы келинине үйлөнүүгө мажбур болот.

Левират өзүнүн жандуулугу жана кеңири таркалдыгы менен өзгөчөлөнгөн. Көптөгөн кылымдардан кийин деле (традициялык коомдо) левират Кавказ, Борбордук Азия, Жакынкы Чыгыш элдеринде сакталып калган. Мындай шарттарда левираттын локалдык түрүндө өкүм сүрүшү калың менен байланышкан: калың төлөнгөн аял бир эле эркектин эмес, жалпы үй-бүлөнүн, уруунун менчиги катары каралган. Ошол себептүү, күйөөсү өлгөн учурда да, аял ошол үй-бүлөдө, урууда калышы зарыш деген идея үстөмдүк кылган. Ал эми еврейлердин диний көз карашында левират өлгөн адамдын тукумун улантуу өбөлгөсү катары каралып, социалдык-экономикалык кызыкчылыктар менен шартталат: жумушчу күч - аялды сактап калуу жана менчикти майдалап бөлбөө кызыкчылыгы негизги орунда турган. Демек, левират - жесир аялдын кайнисине же кайнагасына турмушка чыгууга укугу жана милдети жөнүндөгү үрп-адат, ал алгачкы уруулук түзүлүштөгү топтук никелик мамилелердин калдыгы болуп эсептелет. Бул көрүнүш кыргыз элинин салттуу маданиятында да кеңири кезигет.

Матриархаттан патриархалдык түзүлүшкө өтүү доорунда "авункулат" аттуу нравалык норма түзүлгөн

(авункулас -тайке). Бул норма боюнча тайкесинин жээнине карата бир нече милдеттери бар. Эрежеде көрсөтүлгөндөй, тайкеси бала төрөлгөн күндөн баштап, жээнинин коргоочусу. Тайкеси жаңы төрөлгөн эркек баланын атык коет (кыз балага атты чоң апасы же өз энеси коет), биринчи чачын кырат, нике кыйганда да тайкеси негизги ролду ойнойт. Булл жерде бизди кызыктырган маселе авункулаттын нравалык мааниси эмнеде болушу мүмкүн? Матриархат гулдөгөн мезгилде атаны бала менен бириктирген байланыш анча бышып болгон эмес, балдар эне, анын туугандары менен жакын байланышта болушкан. Энелик түзүлүш ыдырап, эненин нравалык бийлиги төмөндөй баштаганда, эне өз бийлигин колдон чыгарбашка аракет жасап, өзүнүн агасынан колдоо күтүп, аны сактоочу, коргоочу катары көрсөтүүгө аракет жасаган.

Эми матриархат доорундагы коллективдүү эмгек менен байланышкан нравалуулукка кыскача токтолуп өтөлү. Жогоруда белгиленгендей, энелик уруулук түзүлүштүн социалдык-экономикалык негизин жамааттык эмгек жана коллективдүү керектөө түзгөн. Эмгектин мындай түрү өзүнүн катышуучуларынан жогорку тартипте жана эмгекке карата чындык мамилени талап кышаары белгилүү. Мындай мамиле жолдоочулук, милдет, өз ара түшүнүүчүлүк, колдоочулук, жардам берүүчүлүк, абийир ж.б. сезимдерин өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн. Жалкоо, эмгектен качкан, жөндөмсүз адамдар уруудан чыгарышкан.

Жамааттык керектөө уруунун ар бир мүчөсүн үнөмдүүлүккө, ченеми менен иштетүүгө үйрөткөн. Мисалы, Л. Морган ирокездердин тамактануусун мындайча сүрөттөйт: "алар күнүнө бир жолу гана тамак даярдашат. Аларда стол, стул, тарелка, ашкана болгон эмес, каалаган жеринде туруп же отуруп жей беришкен. Алгач эркектер тамактаныш, алардан кийин гана аялдарга жана балдарга кезек келген. Диний майрам күндөрү гана тамак кеңири даярдалган, мындай майрамдар жылына алты жолу белгиленген: "себүү күнү", "дарак күнү", "мөмө күнү", "жашыл дан күнү", "оруу-жыйуу күнү", "жаңы жыл"⁴.

Коллективдүү эмгек жана керектөөдөн дагы бир нравалык мамилени жаңы формасы бири-бирине болгон ызаттоо, урматтоо же болбосо биздин тил менен айтканда «мейман достук» келип чыккан. Адамдын эң зарыл керектөөсү тамакта экенин сезип, адамдар жолоочуну тамак менен сыйлашкан. Дагы бир баса белгилей кетүүчү нерсе: бул доордо өсүп келе жаткан муунду тарбиялоонун (анын ичинде сөзсүз түрдө нравалык тарбия берүүнүн) жакшы ойлонун иштелип чыккан коомдук системасы түзүлгөн. Бул системанын маңызын төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот: эркек бала белгилүү куракка жеткенде чыдамкайлыкка жана эрктүүлүккө тарбиялаган сыноолордон өтүшү зарыл. Андан сырткары алг. урук, уруунун үрп-адатын жакшы өздөштүрүшү милдеттүү. Этнографиялык илимде бул үрп-адаттар жана

сыноолор инициалдык үрп-адаттар деп аталат, алар баланын жаш курагы жетилгендигин белгилейт. Бирок курактык инициацияны үрп-адат деп атоого туура келбейт, анткени "үрп-адат" термини диний мазмунга ээ. Инициациянын чыныгы маңызы төмөнкү максаттарга баш ийген:

1. Уланды аң уулоочулукка жана курал колдонууга үйрөтүү;

2. Уланды чыңдоо, турмушка бышыкты-руу, ачкачылык, түрдүү физикалык (тишин түшүрүү, чачын жулуу, отко күйгүзүү ж.б. аркылуу) сыноолор аркылуу жаш муунду чыдамкайлыкты өнүктүрүү;

3. Улууларды угуп, айтканьш так аткарууга үйрөтүү, уруктар аралык үрп-адаттарды, нравалык эрежелерди сактоо, карышарды тамак менен камсыз кылууга үйрөтүү;

4. Урук, уруу жөнүндөгү уламыш, легендаларды өздөштүрүү.

Түрдүү элдерде жана урууларда жашоо шартына, образына ылайык инициациялар бир нече айдан, эки жыяга чейин созулушу мүмкүн: бул өзгөчө адамдын социомаданий чөйрөнү өздөштүрүүсүнүн алгачкы тарыхый тепкичи катары бүгүнкү күндө да баалуу. Инициациядан өтүүчү жаштар (белгилүү куракка жеткен) аялдардан жана жаш балдардан бөлүнүп, алыскы атайын лагерде жашашат. Ал жерде уландар аксакалдар жана жашы улуу эркектер менен гана баарлашышып, көп керектүү тажырыйба-баларды үйрөнүп, катаал сыноолорго даярданышкан. Ушундан кийин гана ал күйөө жана ата болууга укук алат.

Уруулук түзүлүштө позитивдүү моралдык нормалар, нравалык эрежелер менен бирге салтка айланган жашоо принциптери да күчтүү өнүккөн. Алардын мүнөзүнө карата төмөндөгүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1. Эмгек ишмердүүлүгүн коргоо;
2. Отту жана турак жайды коргоо;
3. Эмгек куралдарын жана буюмдарын сактоо;
4. Алсыздарды - аялдарды, балдарды жана карышарды коргоо;
5. Эл башчыларды, сргуш жетекчилерин коргоо;
6. Өлүм менен байланышкан коркунучтан сактоо;
7. Кээ бир тамактын түрлөрү менен байланышкан коркунучтан сактоо;
8. Айрым бир тамактарды чектөө;
9. Коомдук турмуштагы зарыл актышар менен байланышкан табуулар жана чектөөлөр (инициация, нике, төрөө менен байланышкан);
10. Коомдук жана жеке менчикти коргоо.

Фундаменталдуу моралдык мамилелердин эң негизгиси болуп достук эсептелет, андан моралдык феномендердин көп бутактуу генеалогиялык дарагы өсүп чыгат. Достуктун генеалогиялык дериваты⁵ болуп төмөнкүлөр эсептелет: жолдоштук, өз ара кызматташтык, бири-бирин тушунуу, сүйүү.

⁴ Мванов В.Г. История этики Древнего мира. - Л., 1980.-128-6.

⁵ Караңыз: Зыбковец В. Ф. Происхождение нравственности. - М.: Политическая литература, 1974. 107-6.

Ошону менен бирге эле ираралык мамилелердин арасында үй-бүлөлүк - никелик мамилелерге чоң орун таандык, үй-бүлөдө адамдык тукум жана нравалуулугу улантышып, адамдарды кызыгууларынын, бакыттын, умтулуулардын, адеп-ахлагынын көп тараптуу дүйнөсү түзүлөт.

Үй-бүлөлүк-никелик мамилелердин типологиялык анализинин татаалдыгы бир нече факторлордун кайчышанышы менен түшүндүрүлөт: «жыныстардын» өз ара умтулуусу, материалдык кызыгуулар, нравалык тандоо. Нравалык тандоонун негизинде калыптанган туруктуу мамилелер алгачкы общиналык коомдо эле пайда болгон. Бул жагдайда бир жыныстагы (аялдар же эркектер) адамдардын союздары өзгөчө кызыгууну туудурат, алардын мамилелери тууганчышыкка же мүлктүк кызыгуулардын жалпылыгына негиздел-бестен, нравалык өз ара түшүнүүчүлүк, биримдик менен шартталат.

Моралдык максаттардын дал келишине негизделген жалпылыгын бири болуп монахтык союздар эсептелет. Бул байыркы институттун өзгөчөлүгү төмөнкүдө: мында нравалык проблемаларды чечүү моралдык эмес жолдор (жашоодон оолак болуу, турмуштун татаал, шар агымынан качып, чиркеөгө бекинүү) аркылуу ишке ашат³.

Жогорудагы нравалык мамилелердин негизинде пайда болгон коомдук түзүлүштөр болгарларда, сербдерде, византиялыктарда, орустарда, поляктарда кеңири учураган, ошол эле учурда ал социалдык топтор нравалык аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы, өнүгүшүнүн, өз алдышчалуулугун жана бекемделишинин фактору катары кызмат өтөгөн. Бул жагдайда туутандык мамилелер артка жылып, нравалык берилүү, түшүнүүчүлүк биринчи орунга чыккан. Демек, жашоо жана ишмердүүлүк процессинде адамдардын ортосунда түзүлгөн көп кырдуу алакапардын ичинен негизги орун нравалык мамилелерге тиешелүү, ал эми моралдык принциптер коомдук жашоонун бардык (экономикалык, саясий, укуктук) чөйрөсүнө таандык. Моралдык ишмердүүлүк эки мааниде каралат. Биринчиден, ал кандайдыр

бир моралдык максатка багытталган аң-сезимдүү ишмердүүлүк, бул өңүттө ал нравалык-тарбиялык функцияны аткарат.

Экинчиден, моралдык ишмердүүлүк адамдын башка иш аракеттеринин: (өндүрүштүк, саясий, илимий, көркөм чыгармачылык) учуру же бир көрүнүшү катары каралат. Мында нравалуулук ишмердүүлүктүн моралдык түрткүсү боло алат (жакшылык жасоону каалоо, белгилүү нравалык идеалды ишке ашыруу, нравалык милдетин аткаруу, өзүнүн ар-намысын, абийирин коргоо). Андан сырткары адам ишмердүүлүгүндө нейтралдуу моралдык учурлар да кеңири орун алган, мисалы, күндө жумушка кечикпей баруу жана убакыт бүткөндө белгилүү маршрут менен үйгө кайтуу ж.б. Демек, конкреттүү - тарыхый жалпылыкта жүрүш-туруш, мамилелер жана ишмердүүлүк туруктуулукка жана аныктыкка ээ. Бул касиеттер үрп-адаттар аркылуу инсандын салты алатына айланат, алар эч кандай күмөн саноосуз түрдө колдоого алынат жана белгилүү деңгээлде көз карандысыздыкка ээ, б.а. каада-салтын алкагында бирдей кызмат аткарышат.

Жыйынтыктап айтканда, матриархаттык түзүлүштүн социалдык структурасы менен негизделген нравалык нормалардык - сорорат, кувада, левират жана авункулаттын негизги максаты болуп урууну сактоо, чындоо эсептелген. Бул процесс стихиялуу түрдө өткөн, анткени, алгачкы общиналык коом али аныкталган этикалык теориядан алыс болгон жана моралдык аң-сезим диндиги таасиринен сырткары калыптанып өнүккөн.

Литература:

1. Веселовский А.Н. Гетеризм, побратимство и кумовство в купальской обрядности // Журнал Министерства Народного Просвещения. Народы Австралии и Океании. - М.Д956; Токарев С.А. Этнография народов СССР. - М.Л958.- 177-бет.
2. Зыбковец В.Ф. Происхождение нравственности. - М.: Политическая литература, 1974. 107-6.

Рецензент: д.филос.н., профессор Шарипова Э.К.